

ศาสนาอิสลามกับการพัฒนาการศึกษา : แนวความคิดของมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ (1849-1905)

ทะเลสัน หมดหมาน¹

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะนำแนวคิดของเซคมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ มาเสนอในฐานะที่เป็นนักวิชาการสมัยใหม่

เซคมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ นักคิดชาวอียิปต์แห่งศตวรรษที่ 19 ผู้นี้ เห็นว่าการจัดรูปแบบการศึกษาที่เหมาะสมจะสามารถนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงในสังคม การจัดการศึกษาแบบสมดุลนั้นเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ท่านกล่าวว่าการศึกษาที่เหมาะสมนั้นจะต้องควบคู่กันไปทั้งทางโลกและทางธรรม ท่านสอนให้ทุกคนใช้ความคิดวิเคราะห์ด้วยเหตุผล และไม่ควรปฏิบัติตามโดยไม่ไตร่ตรอง แต่เหตุผลจะต้องไม่อยู่เหนือการวิจารณ์ (โครงการต่าง ๆ ในอัล-กูรอาน ซึ่งอัลเลาะห์ประทานมา)

เซคมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ ต้องการที่จะนำประชาคมมุสลิมไปสู่ความเป็นอิสระทางแนวความคิด ไม่ต้องการให้อยู่ภายใต้สภาวะที่เรียกกันว่า อັต-ตักลิด อัล-อะห์มา หรือการปฏิบัติตามอย่างคนตาบอด ท่านส่งเสริมให้ศึกษาปรากฏการณ์บนพื้นโลก เพราะจะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์เอง การค้นหาัจธรรมในปรากฏการณ์เหล่านี้ต้องไม่ขัดต่อหลักการอิสลาม ท่านกล่าวว่าพระองค์อัลเลาะห์ได้ประทานคัมภีร์มาให้มนุษย์สองเล่ม เล่มหนึ่งคือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่ถูกสร้างขึ้นบนพื้นโลกและอีกเล่มหนึ่งคืออัล-กูรอาน ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มนุษย์จะต้องใช้สำรวจคัมภีร์เล่มแรก (คือปรากฏการณ์ต่าง ๆ) ด้วยสติปัญญาที่อัลเลาะห์มอบให้

เซคมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ ย้ำว่า ครูบาอาจารย์ต้องมีความพร้อมทั้งสองด้าน ทั้งทางโลกและทางธรรมเปรียบเทียบได้ดังแพทย์ทางจิตวิญญาณ ท่านกล่าวต่อไปว่า ยารักษาโรคขนานแท้สำหรับสังคมมุสลิมนั้น คือ ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อคำสอนของศาสนาอิสลาม

คำสำคัญ : การศึกษาอิสลาม ความสมดุลทางการศึกษา แพทย์ทางจิตวิญญาณ สุขภาพจิตและกาย เหตุผล
วิจารณ์

¹Ph.D. (Middle East Studies-Arabic) อาจารย์ประจำภาควิชาอิสลามศึกษา วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

Islam and Educational Development :

The Concept of Muhammad 'Abduh (1849-1905)

Hasan Madmarn¹

Abstract

This paper is aiming at presenting Shaykh Muhammad 'Abduh's ideas to readers in a hope that they will properly understand him.

Shaykh Muhammad 'Abduh, an Egyptian modern thinker of the 19th century, sees that the adequate system of balance in education brings changes into society. His real interest is educational reform. 'Abduh emphasises that proper education must cover two academic lines : general education and religious education. Man must speculate about life through reason to find truth, and shun away from blind imitation. Yet, reason should not take over the revelation.

Shaykh Muhammad 'Abduh wants to see Muslim community free from bondage. He encourages his people to investigate all phenomena in the world, for, he says, the phenomena will bring benefit to mankind, and the contemplation on God's creation does not contradict to the teaching of Islam.

Shaykh Muhammad 'Abduh says that God has sent down two books : one created which is nature, and one revealed which is the Qur'an. The latter leads us to investigate the former by means of intelligence which was given to us so that man will understand the wonderful creation in a true sense. In fact, there is no contradiction between the Islamic teaching and sciences.

Shaykh Muhammad 'Abduh believes that those who were entrusted with the education of people and training of their morals are "physicians of souls and spirits" and should be familiar with the Islamic principles of moral health as physicians with those of physical health.

Key Words : Islamic education, balance of education, physicians of souls and spirits, moral and physical health, reason, revelation

¹Ph.D. (Middle East Studies-Arabic); Department of Islamic Studies, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University

ศาสนาสานสัมพันธ์กับการพัฒนาการศึกษา : แนวความคิดของมุหัมมัดอัब्ดุลฮุส (1849-1905)

หะสัน หมดหมาน

บทนำ

บทความเรื่องดังกล่าวนี้ได้นำเสนอแนวความคิดท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุส (1849-1905) ผู้นำยุคใหม่ของประเทศอียิปต์มากล่าวถึง เพราะท่านผู้นี้เป็นนักวิชาการอิสลามสมัยใหม่ เป็นนักปฏิรูปสังคม เป็นนักกฎหมายและนักหนังสือพิมพ์ด้วย ท่านเคยดำรงตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยอัล-อัซฮาร์ หนึ่งสมัย และเคยเป็นผู้พิพากษา (Grand Mufti) ของประเทศอียิปต์ถึง 6 ปี

ในช่วงปี ค.ศ. 1882 และ ปี ค.ศ. 1888 เขาถูกเนรเทศออกจากประเทศอียิปต์ และเมื่อกลับมายังบ้านเกิดเมืองนอนอีกครั้งหนึ่ง ก็ได้ทุ่มเทความพยายามในทางการศึกษาเพื่อปรับปรุงแก้ไขสังคม เพราะมีความเชื่อว่าสาเหตุที่ทำให้ยุโรปมีความรุ่งเรืองและมีอำนาจนั้นคือการศึกษา

ชีวิตในวัยเยาว์

ชีวิตในวัยเด็กของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสก็เหมือนกับชีวิตเด็กชนบทมุสลิมทั่วไป ท่านเริ่มเรียนหนังสือกับบิดาที่บ้าน หลังจากนั้นก็ถูกส่งไปเรียนที่บ้านครูสอนคัมภีร์อัล-กุรอานในหมู่บ้านที่เรียกกันว่า "กุตตาบ" ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสเล่าเรียนอัล-กุรอาน พร้อมทั้งวิชาการทางศาสนาอันเหมาะสมกับวัยพร้อมกับเด็กอื่น ๆ ในหมู่บ้าน โดยที่ทางครอบครัวก็หวังว่าเด็กน้อยผู้นี้จะเติบโตขึ้นในสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศอิสลามและสักวันหนึ่งจะเป็น "อาลิม" หรือผู้รู้ในอนาคต เมื่อมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสอายุได้ 10 ปี บิดาก็ได้ส่งไปยังโรงเรียนฝึกท่องจำอัล-กุรอาน ซึ่งท่านก็สามารถ

จำได้เป็นอย่างดี (Adams, 1933 : 20) นับเป็นการศึกษาขั้นต้นที่เด็ก ๆ ทั่วไปที่มีฐานะทางสังคมอย่างเช่นครอบครัวของมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสจะได้รับ เนื่องจากท่านมิได้เป็นบุตรของข้าราชการ จึงมิได้มีโอกาสเข้าเรียนในโรงเรียนของรัฐบาล ซึ่งในสมัยนั้นก็มิอยู่หลายต่อหลายแห่งแล้ว โดยโรงเรียนเหล่านั้นส่วนใหญ่ก็จะยึดเอาแนวการศึกษาแบบตะวันตกมาเป็นแบบอย่าง (Adams : 20-21)

ในปี ค.ศ. 1862 เมื่อมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสมีอายุได้สิบสามปี ท่านได้ถูกส่งไปเรียนที่มัสยิดอะห์มาดีตีเมืองฆอนฆอ เพื่อเรียนท่องจำอัล-กุรอานพร้อมทั้งศึกษาเล่าเรียนวิชาการทางด้านศิลปศาสตร์อื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย วิชาการเหล่านี้เกี่ยวข้องกับ

ศาสตร์สาขาอุลูดดีนหรือศาสตร์ที่เกี่ยวกับศรัทธาในพระผู้เป็นเจ้า เป็นที่น่าเสียดายที่แนวการสอนที่นั่นมิได้สร้างความประทับใจให้ท่าน เพราะการเรียนการสอนส่วนใหญ่ใช้วิธีการท่องจำแบบนกแก้วนกขุนทองที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า parrot-type of learning หรือภาษาอาหรับเรียกว่า อัล-บับฆอห์

การเรียนการสอนในลักษณะดังกล่าวได้สร้างความไม่พึงพอใจให้แก่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ โดยท่านได้กล่าวว่า “ข้าพเจ้าเรียนอยู่ที่นั่นหนึ่งปีครึ่งโดยที่ไม่เข้าใจอะไรเลย ทั้งนี้เพราะวิธีการสอนอันน่าสมเพชครูผู้สอนก็ได้รับการฝึกฝนมาแบบเก่า ๆ ทั้งในด้านวิชาการ ภาษาอาหรับ และหลักไวยากรณ์ การสอนก็เต็มไปด้วยศัพท์เทคนิคที่ยากต่อความเข้าใจ ส่วนวิชากฎหมายอิสลามก็ไม่สามารถเข้าใจได้ ตัวครูเองก็ได้พยายามที่จะอธิบายความหมายต่าง ๆ ให้แก่ผู้เรียนที่ไม่เข้าใจด้วยความยากลำบากยิ่ง” (Adams : 21-2; Rida : 20; Tahir al-Tinahi : 29)

ในสมัยที่ท่านเป็นหนุ่ม ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ ได้ค้นคิดหาวิธีการเรียนการสอนที่ทันสมัย เหมาะสมกับกาลเวลา โดยพบว่าวิธีการสอนในสมัยนั้นสมควรที่จะได้รับการเปลี่ยนแปลง ถึงแม้จะไม่ใช่วิธีแบบถอนรากถอนโคนก็ตาม ตำราของท่านที่ชื่อว่า “Sharh al-Kufrawi ala al-Ajrumiyah” นั้น ถึงแม้จะไม่มีรายละเอียดมากนัก แต่ก็ได้เปิดประตูเสรีภาพทางความคิดให้แก่ผู้เรียนอย่างกว้างขวาง

มุหัมมัดอัब्ดุลฮุผู้ค้นหาแนวทาง

มหาวิทยาลัยอัล-อัซฮาร์ เป็นเป้าหมายขั้นที่สองของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ ที่สถาบันแห่งนี้ท่านได้

ให้ความสนใจในการศึกษาหาความรู้อย่างจริงจังเช่นเดียวกับนักศึกษาอื่น ๆ โดยในบางครั้งบางคราวก็ได้ปลีกตัวออกจากเพื่อนฝูง ไม่พูดกับใคร นอกจากจะเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อสิ้นปีการศึกษาของทุกปีท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุก็จะเดินทางกลับไปพบกับเชคดาร์-วิฆมอริ ซึ่งเป็นลุงของท่านและทำการปรึกษาหารือเรื่องการศึกษาเป็นประจำ

ตามชีวประวัติของท่านอัब्ดุลฮุที่รายงานโดยอิหม่ามรอซิดริฎอตอนหนึ่ง กล่าวว่า “ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ พูดว่า ลุงของฉันถามฉันว่า เจ้าได้เรียนอะไรมาบ้าง ฉันตอบตามที่ได้เรียนรู้มา ลุงก็ถามต่อว่า นี่เจ้าไม่ได้เรียนตรรกวิทยา คณิตศาสตร์ หรือเรขาคณิตเลยหรือ ฉันได้บอกลุงว่าวิชาการเหล่านี้ไม่ได้มีการสอนที่อัล-อัซฮาร์ ลุงก็เลยบอกว่า ผู้ที่แสวงหาความรู้จะไม่รู้สึกเหน็ดเหนื่อยที่จะค้นหาความรู้จากทุกหนทุกแห่ง”

เมื่อท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุเดินทางกลับไปยังกรุงโคโร จึงได้ทำการค้นคว้าหาวิชาการในแขนงต่าง ๆ เหล่านั้นจากผู้รู้ทั้งหลาย ถึงแม้บางครั้งก็ได้พบกับผู้รู้ที่เก่งกาจ แต่บางครั้งผู้รู้เหล่านั้นก็ไม่เก่งเท่าที่ควร ในที่สุดท่านได้พบกับเชคญะมาลูดดีน อัลอัฟ-ฆอนีในช่วงปลายปี ค.ศ.1864 (Rida : 23) แม้ว่าท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุได้กลับไปเรียนที่มหาวิทยาลัยอัล-อัซฮาร์ในปี 1866 (Adams : 30) และได้ทำการศึกษาอยู่ถึง 4 ปีเต็ม ท่านมีความไม่สบายใจ เพราะวิธีการสอนที่อัล-อัซฮาร์ ไม่ได้ทำให้ท่านมีความรู้เพิ่มขึ้น ท่านไม่พอใจกับวิชาต่าง ๆ ที่สอนอยู่ที่ อัล-อัซฮาร์ คำถามหลักที่ท่านสนใจและประสงค์จะได้รับคำตอบก็คือ “อย่างไรทำไม และอะไร” ท่านไม่สามารถที่จะอดทนต่อการนั่ง

เรียนหนังสือกับครูบาอาจารย์โดยที่ท่านไม่เข้าใจคำบรรยายเหล่านั้น แนวความคิดเหล่านี้ได้เกิดขึ้นกับท่านก่อนที่จะเข้าเรียนต่อในสถาบันชั้นสูง ท่านจะไม่เลิกเรียนจนกว่าจะสามารถทำความเข้าใจในวิชาที่เรียนนั้น ๆ เสียก่อน และสามารถมีเหตุผลมาสนับสนุนข้อคัดค้านต่าง ๆ ได้ (Adams : 30-1, 33)

มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกกับการเรียนแนวใหม่

เชคญะมาลุดดีนมีอิทธิพลต่อมุหัมมัดอัब्ดุลฮุกเป็นอันมาก ท่านเป็นครูที่มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกมีความพึงพอใจ หลังจากที่ได้สนทนาและถกปัญหาในแง่มุมต่าง ๆ แล้ว มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกก็ได้ฝากเนื้อฝากตัวเป็นศิษย์ของญะมาลุดดีนและเรียนหนังสืออย่างสม่ำเสมอ นับตั้งแต่วันที่ 22 มีนาคม 1871 ซึ่งเป็นวันที่เชคญะมาลุดดีนเดินทางกลับจากคอนสแตนติโนเปิลสู่กรุงไคโร มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกก็ได้เป็นศิษย์ติดตามเชคญะมาลุดดีนเหมือนเงาตามตัว วิธีการถกปัญหาต่าง ๆ ของญะมาลุดดีนสร้างความประทับใจแก่มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกและเพื่อนนักศึกษาเป็นอย่างมาก เพราะแสดงถึงความใจกว้างของท่านเชคญะมาลุดดีนได้ทุ่มเทชีวิตจิตใจให้แก่บรรดาลูกศิษย์ลูกหาอย่างเต็มที่

วิธีการอ่านผลงานภาษาอาหรับเก่า ๆ ของเชคญะมาลุดดีนนั้นแตกต่างไปจากวิธีการที่อัล-อัซฮาร์ใช้อยู่ ท่านจะเริ่มต้นด้วยการอธิบายความหมายสำคัญ ๆ เสียก่อนจนกระทั่งทุกคนเกิดความเข้าใจเป็นอย่างดี หากมีผู้ใดยังไม่เข้าใจก็จะชี้แจงจนแจ่มแจ้ง วิธีการสอนแบบนี้ทำให้มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกพึงพอใจมาก เพราะท่านชอบระบบที่มีการถกปัญหาและการมีข้อโต้แย้งจนกระทั่งได้ข้อสรุป เชคญะมาลุดดีนได้นำเอา

ระบบการสอนแบบใหม่เข้ามาใช้ทำให้การสอนมีชีวิตชีวาขึ้นมาในการสอนวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ได้แปลมาเป็นภาษาอาหรับ นอกจากนั้นท่านเชคญะมาลุดดีนก็ยังได้ฝึกฝนให้ลูกศิษย์เขียนบทความเพื่อลงในหนังสือพิมพ์ ไม่ว่าจะเป็นในด้านวรรณกรรม สังคม และการเมือง อีกทั้งฝึกการพูดในที่สาธารณะ (Adams:33-35) ด้วยเหตุที่ได้มีส่วนรับการฝึกทักษะเหล่านี้ มุหัมมัดอัब्ดุลฮุกจึงมีความเป็นเลิศในด้านการปราศรัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อหน้าประชาชน

ปรัชญาการศึกษาของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุก : ระบบสมดุลย์ของการศึกษา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าเชคญะมาลุดดีนนั้นมีอิทธิพลต่อท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการของความคิดต่อไปนี้จะดูว่าท่านได้รับอะไรบ้างจากผู้ซึ่งเป็นอาจารย์ของท่าน ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุกได้ให้ความสนใจอย่างลึกซึ้งต่อคำปราศรัยของเชคญะมาลุดดีนเรื่อง "ปรัชญาการศึกษา" คำปราศรัยนี้ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุกจดจำได้ดีและนำไปสอนชุมชนมุสลิม และพยายามชักจูงพวกเขาเข้าสู่การศึกษาแบบใหม่ ในคำปราศรัยนี้เชคญะมาลุดดีนได้เปรียบเทียบสุขภาพจริยธรรมกับสุขภาพร่างกาย โดยการนำพืชและสัตว์มาเปรียบเทียบเป็นตัวอย่าง

ท่านได้กล่าวว่าสุขภาพของร่างกายขึ้นอยู่กับความสมดุลระหว่างส่วนประกอบและแนวโน้มที่แตกต่างกัน โดยจะไม่มีส่วนใดเหนือกว่า สุขภาพทางจิตก็เช่นเดียวกันคือต้องมีความสมดุลระหว่างสิ่งที่เป็นคู่ของแนวโน้มที่ตรงกันข้าม สิ่งหนึ่งดี อีกสิ่งหนึ่ง

ไม่ดี ดังตัวอย่างเช่น ความกล้ากับความกลัว ความมีน้ำใจและความตระหนี่ถี่เหนียว หากว่าสิ่งหนึ่งมีอำนาจเหนือกว่าอีกสิ่งหนึ่งหรือเกิดความไม่สมดุลย์ สุขภาพด้านจริยธรรมก็จะเสื่อมลงทันที ศาสตร์ด้านการศึกษาและสาขาวิชาได้รับการพัฒนาเพื่อที่จะรักษาจิตและคุณธรรมหรือไม่ก็จะต้องนำเอาสิ่งเหล่านี้มาจัดให้ถูกต้องหากมันอ่อนแอลง

ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้สอนประชาชนทางด้านจริยธรรมคือหมอทางจิตวิญญาณ หรือที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า "physicians of souls and spirits" และจะต้องมีความคุ้นเคยกับหลักการสุขภาพจริยธรรมเช่นเดียวกับหมอที่มีความคุ้นเคยกับสุขภาพร่างกาย เขาจะต้องรู้ประวัติศาสตร์ชาติของตนเองและของชาติอื่นด้วย ทั้งในช่วงที่มีความเจริญรุ่งเรืองและในช่วงที่ตกต่ำ และจะต้องรู้สาเหตุต่าง ๆ ของความอ่อนแอทางจริยธรรมที่เกิดขึ้นและจะต้องมีการเยียวยาที่ถูกต้องในการบำบัดด้วย

ความไม่รู้ของหมอหรือผู้รู้ทางจิตจะมีผลสะท้อนออกมาในสุขภาพจริยธรรมของประชาชาติ ผู้รู้ที่ขาดความเฉียบแหลมนั้นเร็วกว่าคนที่ไม่รู้จะใครเลย ผู้รู้ทางจิตวิญญาณที่รับผิดชอบต่อการแนะนำทางจริยธรรมนั้นอาจแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม อันได้แก่ (1) กลุ่มนักพูด กลุ่มนักเทศนา และ (2) กลุ่มนักเขียน นักประพันธ์ รวมทั้งนักหนังสือพิมพ์ด้วย

จากข้อความข้างต้นนี้ เราสามารถที่จะเข้าใจได้ว่า เชคญะมาลุดดีนพยายามที่จะสร้างความสมดุลย์ให้เกิดขึ้นในธรรมชาติของมนุษย์ เพื่อรักษาไว้ซึ่งความดีเด่น และความสงบสุขของมนุษยชาติ ในการเปรียบเทียบระหว่างสุขภาพจริยธรรมกับสุขภาพทาง

สรีระในพืชและชีวิตของสัตว์ เชคญะมาลุดดีนได้พยายามให้คำอธิบายว่าการศึกษานั้นจำเป็นจะต้องมีจุดประสงค์ที่จะเข้าใจอย่างสมบูรณ์ต่อความต้องการทางจิตและทางกายโดยไม่เหลื่อมล้ำกัน ดังนั้นผู้ที่เกี่ยวข้องทางด้านการศึกษาจะต้องทำหน้าที่เป็นนักวิชาการทางจิตวิญญาณและจะต้องได้รับการฝึกฝนให้เข้าใจหลักสุขภาพจริยธรรม เช่นเดียวกับผู้รู้ทางด้านพลาณามัย ปรชญาการศึกษาที่จะต้องให้บริการแก่นมนุษย์ทั้งทางด้านภายในใจและภายนอก การปฏิรูปตามความคิดเห็นของเชคญะมาลุดดีนและท่านมุหัมมัดอัब्ดุลอะซซะดจะต้องประกอบไปด้วยความสมดุลย์ในสององค์ประกอบ นั่นคือจุดยืนอันแน่นอนของคำสอนอิสลาม และความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงเพื่อรับสภาวะทันสมัย

เชคญะมาลุดดีนได้ตำหนิบรรดานักวิชาการศาสนาผู้ที่มองเห็นว่าวิทยาการสมัยใหม่มิได้ให้ประโยชน์เลย พวกเขาเหล่านั้นได้ทู่หมัดและให้ความสนใจต่อการแสวงหาวิชาความรู้เพียงบางสาขาเท่านั้น โดยที่เขาไม่ได้ให้ความสนใจต่อความจริงที่ว่าบัดนี้เรากำลังทำหน้าที่อยู่ในโลกแห่งสมัยใหม่แล้ว

เชคญะมาลุดดีนกล่าวว่า วันเวลาได้เหวี่ยงเราให้ไปในทะเลทรายที่เต็มไปด้วยสิงโตที่ดุร้าย ซึ่งแต่ละตัวนั้นกำลังหาเหยื่อของมัน เราจะต้องศึกษากิจการเกี่ยวกับศาสนาของเพื่อนบ้านและรัฐ เพื่อศึกษาถึงปัจจัยที่ทำให้เขาประสบความสำเร็จก้าวหน้า เมื่อได้ทราบแล้วเราจะต้องรีบเร่งดำเนินการตาม นั่นคือเราควรดิ่งสิ่งที่ผ่านไปแล้วกลับคืนมา และเตรียมตัวต่อไปสำหรับสิ่งที่กำลังจะมาถึง เชคญะมาลุดดีนกล่าวต่อไปว่า เราเห็นว่าไม่มีเหตุผลอันใดที่จะมุ่งแต่ความ

ก้าวหน้าทางพลานามัยและแสวงหาอำนาจ หากแต่ควรจะมุ่งความก้าวหน้าของการศึกษาและวิชาการ ดังนั้น หน้าที้อันดับแรกของเราคือต้องทุ่มเทความพยายามของเราทั้งหมดเพื่อที่จะนำเอาศาสตร์ต่าง ๆ เหล่านั้นมาสู่ประเทศชาติของเรา (Adams : 39)

เชคญะมาลุดดีนได้กล่าวไว้อย่างแจ่มชัดว่า การศึกษาเท่านั้นที่เป็นแรงผลักดันให้ประชาชาติและประชาชนไปสู่ความก้าวหน้า ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์ได้รับแนวคิดอันนี้จากเพื่อนครู และได้พยายามที่จะใช้มหาวิทยาลัยอัล-อัซฮาร์ให้เป็นศูนย์กลางทางวิชาการ เพื่อนักศึกษาที่เรียนจบจากที่นี่จะเข้าไปสู่โลกอย่างกล้าหาญชาญชัย จากแนวความคิดที่น่าโดยท่านเชคญะมาลุดดีน ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์ได้ฟันฝ่าอุปสรรคโดยพยายามทุ่มเทความคิด และได้ทำการปลูกฝังเมล็ดพืชแห่งวิชาการเหล่านี้เข้าสู่อัล-อัซฮาร์อันเป็นศูนย์วิชาการของโลกที่โด่งดัง

ปฏิภริยาต่อต้านท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์และเชคญะมาลุดดีนไม่ได้เริ่มตอนที่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์ได้พยายามนำวิชาการสมัยใหม่เข้าสู่อัล-อัซฮาร์เท่านั้น หากได้เริ่มตั้งแต่เมื่อท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์เริ่มเล่าเรียนศึกษาหาความรู้ทางด้านเรขาคณิต ปรัชญา และถกปัญหาเกี่ยวกับท่านเชคญะมาลุดดีน

ข้อควรสังเกตในคำพูดของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์ที่ว่า "กลุ่มท่านเชคของอัล-อัซฮาร์พร้อมด้วยนักศึกษาได้เริ่มตำหนิพวกเราในทางลบโดยกล่าวหาว่าการส่งเสริมให้เรียนทางด้านวิทยาศาสตร์นั้นจะทำให้ความศรัทธาของมุสลิมเสื่อมและหลงผิด" (Rida : 24-5)

ความจริงมีปัญหาที่สลับซับซ้อนมากมายเกี่ยวข้องกับคำถามที่ว่า ทำไมนักวิชาการของอัล-อัซฮาร์ ได้รวมหัวกันต่อต้านแนวความคิดของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์และเชคญะมาลุดดีน นายชาร์ล ซี อาดัม (Charles. C. Adams) ได้กล่าวว่า อาจจะเป็นไปได้ว่าคนเหล่านั้นเป็นนักอนุรักษนิยม จึงไม่ชอบการสอนในลักษณะที่มองวิชาการจากพื้นฐานของปรัชญาอย่าง ที่เชคญะมาลุดดีนได้พยายามรื้อฟื้นสู่ยุคสมัยใหม่หรือ มิฉะนั้นก็อาจจะเนื่องมาจากความอิจฉาริษยา เพราะเมื่อมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์และนักศึกษาอื่น ๆ หันไปเรียนกับเชคญะมาลุดดีนก็ย่อมจะไม่สนใจต่อการเรียนการสอนของพวกเขา(Adams : 42)

แนวความคิดทางการปฏิรูปของมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์

เนื่องจากท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์เป็นคนหนุ่มไฟแรงและเป็นนักปฏิรูปมุสลิมในศตวรรษที่ 19 และถึงแม้ว่าท่านจะได้รับอิทธิพลอย่างมากจากเชคญะมาลุดดีนแต่ท่านก็มีแนวความคิดของตนเอง โดยเฉพาะเรื่อง secularism (การแยกศาสนาจากเรื่องทางโลก) ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนัฎฎะอ์ไม่เห็นด้วยกับแนวความคิดของเชคญะมาลุดดีนในเรื่อง secularism ถ้าเชคญะมาลุดดีนมองว่าสิ่งนี้เป็นเพียงแค่ที่ชนะที่จะให้มนุษย์ได้รับผลประโยชน์สูงสุดเท่านั้น (Mansfield : 165) เราเองก็ไม่ทราบแน่ชัดว่าเชคญะมาลุดดีนให้ความหมายคำว่า secularism อย่างไรบ้างในแง่ของอิสลาม เพราะเท่าที่ได้ตรวจสอบดูก็พบว่าไม่มีคำว่า secularism ในอิสลาม แต่ The Oxford

Dictionary (1961) ได้ให้ความหมายว่า เป็นคำสอนที่ว่าจริยธรรมนั้นขึ้นอยู่กับที่อยู่อาศัยของมนุษย์ในโลกนี้เป็นหลัก โดยไม่คำนึงถึงความเชื่อต่าง ๆ ที่มีต่อพระเจ้าหรือปรโลก ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นก็คงเป็นไปได้ที่เชคอะมาลุดดีนจะให้คำนิยามในลักษณะเช่นนี้ อย่างไรก็ตามแนวความคิดของท่านเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ได้เกิดขึ้นต่อสังคมมุสลิมในศตวรรษที่ 19 อย่างฉับพลัน

อย่างไรก็ตามท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนมีความคิดละม้ายคล้ายคลึงกับเชคอะมาลุดดีนในความรู้สึกที่ไม่สบายใจต่อการแทรกแซงของอิทธิพลจากวัฒนธรรมของยุโรป และความเจริญทางด้านวัตถุในประเทศมุสลิม ท่านยังคิดว่าความผิดพลาดนั้นเกิดจากการขาดความเด็ดเดี่ยวทางการปกครองของผู้นำ แต่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนมีความคิดที่แตกต่างออกไปตรงที่ไม่สนับสนุนการปฏิวัติเพื่อแก้สถานการณ์ให้ดีขึ้น แต่เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงจะต้องผ่านกระบวนการศึกษาที่ถูกต้อง (Mansfield : 166) ความแตกต่างอีกประการหนึ่งก็คือนโยบายของเชคอะมาลุดดีนนั้น อยู่ที่จะต้องฉีดยาแห่งจิตสำนึกพร้อม ๆ กับแนวอุดมการณ์อันเป็นอิสระเข้าสู่สังคมมุสลิม ในขณะที่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนต้องการไผ่หาความสอดคล้องระหว่างอิสลามกับความทันสมัย เชคอะมาลุดดีนพอใจต่อข้อเสนอกว้าง ๆ แต่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนสนับสนุนที่จะใช้ระบบที่มีขั้นตอนอย่างละเอียดและเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องมีการกำหนดบทบาทของความคิดของมนุษย์ให้ทำกิจกรรมที่มองเห็นได้ง่าย ๆ ระหว่างความเชื่อกับวิทยาศาสตร์ ท่านยังเห็นว่าการศึกษาโดยทั่วไปนั้นเป็นเครื่องมือเพื่อการปฏิรูป ท่าน

สนใจการสอนและการปฏิรูปการศึกษาเป็นอย่างมาก แนวทางของท่านกว้างและเปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรม ความคิดของท่านก็มีความนุ่มนวลและน่าเชื่อถือ ซึ่งจัดว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่โดดเด่น

ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนได้วิจารณ์ระบบโรงเรียนศาสนาแบบดั้งเดิมและโรงเรียนของรัฐอย่างรุนแรงโดยท่านได้กล่าวว่า โรงเรียนทั้งสองแบบนี้เป็นอันตรายต่อสังคมมุสลิมเป็นอย่างมาก ท่านมิได้ปฏิเสธระบบทั้งสองแต่ปรารถนาที่จะให้มีการปรับตัวเข้าหากัน ท่านสนับสนุนระบบที่เปิดกว้าง กล่าวคือหลักสูตรของโรงเรียนสอนศาสนานั้นควรขยายและปรับให้ทันกับเหตุการณ์ ในขณะที่ โรงเรียนรัฐบาลก็ควรนำวิชาจริยธรรมและศาสนาบรรจุเข้าไว้ด้วย

เกี่ยวกับโรงเรียนต่างชาตินั้นท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนกลับเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อวัฒนธรรมอิสลาม และเห็นว่าจะต้องมีการควบคุมอย่างใกล้ชิด ท่านมีท่าทีเหมือนกับนักปฏิรูปสมัยใหม่ที่ไม่อยู่ในกลุ่มนักโลกีย์นิยม (secularist) ท่านได้กล่าวว่ามีสิ่งใดในวิทยาศาสตร์แผนใหม่ และแนวความคิดด้านปรัชญาที่จะขัดแย้งต่อการศึกษาอิสลาม หากว่าสิ่งเหล่านั้นไม่คลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริง

ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนต้องการที่จะเห็นระบบปฏิรูปด้านการศึกษาที่จะสร้างพลังใหม่ให้เกิดขึ้นในสังคมมุสลิม โดยหวังว่านักวิชาการมุสลิม (อุลามาอ์) จะได้มีความพร้อมในเชิงวิชาการที่จะสามารถเลี้ยงชีพของตนเองได้ (Rida : 549)

ความจริงนั้นท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุสัยนต้องการที่จะนำเอาแสงสว่างแห่งวิชาการสมัยใหม่เข้าสู่ อัล-อัยซาร์ แต่ก็อย่างที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นคือ ความ

คิดของท่านถูกต่อต้านอย่างสิ้นเชิง มิใช่เพียงแต่เรื่อง การนำเอาความคิดสมัยใหม่เข้าสู่ระบบเท่านั้น หนังสือ ของท่านที่เกี่ยวกับวิชาเตฮีด (เอกภาพของพระผู้เป็น เจ้า) ก็ถูกกลุ่มเซคอัล-อัซฮาร์คัดค้านด้วย โดยพวกเขา ได้ถามท่านว่า “ท่านได้ยกเลิกการสอนตามแนวทาง อัซฮารี และได้ไปยึดแนวทางมูอะตะซีละห์เสียแล้วหรือ” ท่านได้ตอบกลับอย่างกล้าหาญว่า “หากข้าพเจ้าได้ทิ้ง แนวทางอันงมงายของอัซฮารีแล้ว ท่านคิดว่าข้าพเจ้า จะหันมายึดถือแนวทางอันงมงายของมูอะตะซีละห์ อย่างนั้นหรือ อันที่จริงแล้วข้าพเจ้าได้ละทิ้งแนวทางอัน งมงายของทั้งสองกลุ่มโดยยึดหลักข้ออ้างที่มีเหตุผล” (Adams: : 42-3)

มุหัมมัดอัब्ดุลฮูมี ความคิดในเรื่องการ ปฏิรูปการศึกษาด้วยการยึดมั่นตามอุดมการณ์ของ อิสลามตามแบบของกลุ่มซาลัฟ (Mansfield, 1976 : 167) จริง ๆ แล้วท่านต้องการที่จะชักนำประชาคม มุสลิมให้ไปสู่ความเป็นอิสระทางแนวคิดโดยไม่ให้ตก อยู่ในภาวะที่เรียกกันว่า “อึดติดถือดี อัลอะฮมา” หรือ การเชื่อและปฏิบัติตามอย่างคนตาบอด ท่านต้องการ ให้มุสลิมกลับไปสู่แหล่งดั้งเดิมที่ยึดความสมดุลยทาง สติปัญญาเป็นที่ตั้ง ท่านยังย้ำว่าความมีอิสระในความคิด นั้นทำให้มนุษย์มีความยิ่งใหญ่ในการค้นหาความจริง เพราะมนุษย์ตามแนวความคิดของท่านนั้นจะเป็น เลิศได้ก็จะต้องค้นหาสัจธรรม ท่านเห็นว่าการศึกษานั้นมิได้กระทำเพื่อโลกหน้าอย่างเดียว แต่จำเป็น อย่างยิ่งสำหรับมนุษย์ที่จะรู้ว่าเขาควรจะทำอะไร ปฏิบัติอย่างไรในโลกนี้เพื่อจะได้ตอบสนองจุดประสงค์ ของอัลเลาะห์ได้อย่างสมบูรณ์

การเรียนการสอนในทัศนะของท่าน มุหัมมัดอัब्ดุลฮูมี เน้นตัวผู้สอนซึ่งจะต้องมีความเป็น ผู้นำและได้รับการฝึกฝนอบรมให้มีจิตใจสะอาด ใน สมัยของท่าน ท่านได้ใช้หนังสือ กิตาบ ตะฮซิม อัล-อัคลาก ซึ่งเขียนโดย อิบน์ มัชกาไวท์ หนังสือเล่มนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการอบรมมารยาท การสร้างคุณ-ธรรม และการพัฒนาจิตสำนึก เป็นหนังสือที่ได้รับการ ยอมรับในโลกตะวันออกอย่างกว้างขวาง (Shahatah, 1976 : 165) ต่อมาเมื่อท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็น อาจารย์สอนที่คณะ ดารุลอุลุม ในกรุงโคโร ท่าน มุหัมมัดอัब्ดุลฮูมี ได้ทำการบรรยายเนื้อหาในหนังสือ มุกอติมะฮ์ ซึ่งเขียนโดยอับนุคอลลูน ซึ่งในหนังสือ เล่มนี้ได้กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรือง และความตกต่ำ ของประชาชาติต่าง ๆ หลักการที่จะสร้างความเจริญ ก้าวหน้าและพัฒนองค์กรทางสังคมของมนุษย์ ท่าน ได้เสริมแนวความคิดของท่านที่เกี่ยวข้องกับการเมือง และสังคม โดยประยุกต์ผลงานสมัยใหม่และนำมา ปฏิบัติให้สอดคล้องกับสภาพที่เกิดขึ้นในประเทศของ ท่านเอง (Shahatah : 45)

กิจกรรมต่าง ๆ ที่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮูมีทำนั้น ทำให้เราทราบว่าคุณมีได้นำเอาคำสอนในเรื่องจริย-ธรรมบางอย่างมาปฏิบัติในขณะที่ละทิ้งบางอย่าง หรือ จะกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าท่านร่วมในกิจกรรมทุกแห่งทุก มุมของชีวิตทั้งการเมืองและทางสังคม ท่านมุหัมมัด-อัब्ดุลฮูมีพร้อมกับผู้ที่ผิดหวังต่อการปฏิรูปของอัล-อัซ-ฮารี ต้องการที่จะฝึกฝนชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มนัก วิชาการหรืออุลามาห์และนำพวกเขาไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “แนวใหม่” โดยให้มีการอบรมวิชาความรู้สมัยใหม่

พร้อม ๆ กับวิชาการที่ทำการสอนในอัล-อัซฮาร์ ท่านจึงได้สมทบวิชาการต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เพื่อผลักดันให้สังคมเข้าสู่ระดับที่ก้าวหน้าหวังจะให้สังคมสามารถเผชิญกับการท้าทายของโลกด้วยความมั่นใจ ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิวารณพฤติกรรมของรัฐบาลและโรงเรียนต่าง ๆ ที่ทำการสอนอยู่ทั่วไปว่าเป็นการเชิดชูวิชาการทางยุโรป หรือปฏิบัติตามความเป็นอยู่ของชาวยุโรปเป็นส่วนใหญ่ ทั้งการศึกษาก็เลียนแบบขนบธรรมเนียมของยุโรปที่ผิด ๆ และเป็นผลให้มีการสร้างจิตสำนึกที่ไม่สนใจต่อแนวทางของอิสลาม และออกห่างจากความจริงที่เคยรุ่งเรืองมาในอดีต ท่านได้กล่าวว่าการกิจที่สำคัญก็คือการปฏิรูปตัวบุคคลซึ่งรวมถึงแนวคิดและการปฏิบัติโดยก้าวแรกที่จะต้องทำคือในด้านการศึกษา (Shahatah : 45) ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิมีความมั่นใจว่าวัฒนธรรมสูงของประชาชาติจะไม่เกาะติดอยู่กับการศึกษาอย่างตื้น ๆ ของวิชาการตะวันตกหรือติดยึดกับขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ แต่ควรจะต้องอยู่ที่อุปนิสัย ความคิดและการปฏิบัติ ท่านได้กล่าวว่าสิ่งสำคัญที่สุดก็คือการที่จะต้องกระโจนลงไปสู่องค์ความรู้ให้ลึกที่สุด แล้วแสดงความจริงออกมาให้ปรากฏเห็นอย่างเด่นชัด

ความจริงนี้จะต้องประกอบด้วยบุคลิกภาพและแนวความคิดที่มีเหตุผลอีกทั้งการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิต้องการจะพูดว่า การใช้เหตุผลในการสร้างชีวิตที่ดีงามนั้นเป็นบุคลิกภาพที่สำคัญซึ่งมนุษย์จะต้องมี ในขณะที่การปฏิบัติตามสิ่งใดอย่างไม่ลืมหูลืมตานั้นเป็นสิ่งที่ต้องขจัดออกไปอย่างสิ้นเชิง

มุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิและแนวความคิดทางการศึกษา

ความคิดที่ว่าศาสตร์สมัยใหม่มีความเหมาะสมกับอิสลามนั้นเป็นความคิดของเชคญะมาลุดดีนอัฟฆอนี แต่ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิได้ขยายความออกไปอย่างกว้างขวาง ก่อนหน้าสมัยของเชคญะมาลุดดีน บรรดานักวิชาการในสมัยนั้นได้ให้ความเห็นว่าวิทยาการสมัยใหม่ไม่เหมาะสมกับหลักการของศาสนาอิสลาม มีหน้าซ้ำยังประณามอัฟฆอนีต่าง ๆ นานา โดยที่พวกเขาพากันยึดถือตามแนวทางของพวกซูฟี

เมื่อได้ทำการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิโดยละเอียดแล้วก็จะพบว่าความคิดของท่านมีการเปลี่ยนแปลงอยู่สามช่วงคือ

1. ช่วงแรกที่ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดของกลุ่มซูฟี โดยเฉพาะจากเชคदारวิช
2. ช่วงที่สองคือภายหลังจากที่ท่านได้พบกับอัฟฆอนี ซึ่งทำให้ท่านสลัดแนวความคิดแบบซูฟีออกโดยสิ้นเชิง ต่อมาท่านได้ให้ความสนใจต่อปรัชญา และมีการแสดงออกในแนวคิดแบบอิสระ
3. ช่วงที่สามเป็นช่วงของการหันกลับมาสู่การเจริญรอยตามแนวทางของซาลาฟียะห์ (การปฏิบัติของชนรุ่นก่อน) (Zaki Badawi, 1967 : 19-20)

บุคลิกภาพที่น่าสนใจของท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุจิทำให้เราสามารถศึกษาชีวิตของท่านที่ผ่านกระบวนการแห่งลัทธิต่าง ๆ เริ่มจากการหันไปเรียนตามลัทธิซูฟีไปจนถึงการใช้หลักการและเหตุผลจนกระทั่งการเดินทางตามแนวทางซาลาฟ ท่านพยายามที่จะฟื้นฟูปรัชญา

มุสลิมแม้ว่าท่านจะไม่เห็นด้วยต่อการนำเอาปรัชญาเข้ามาใช้ในเรื่องของศาสนา ท่านสนับสนุนการใช้เหตุผลที่จะเป็นแนวทางที่จะทำความเข้าใจในหลักการของศาสนา แต่เหตุผลนั้นจะไม่อยู่เหนือคำประกาศิตต่าง ๆ ของอัลเลาะห์ (Badawi : 20)

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าไม่มีลัทธิ secularism ในอิสลาม ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุได้กล่าวว่า เห็นว่า คำสอนของอิสลามนั้นมิได้ถูกกำหนดให้อยู่ในกรอบของเทววิทยาเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับอารยธรรมของมนุษย์ด้วย ดังจะเห็นได้จากแนวความคิดทางศาสนาที่ปรากฏอยู่ในหนังสืออัล-อูรวะห์อัล-วุสกอ เพราะแนวความคิดนี้ได้เรียกร้องให้มีกิจกรรมต่าง ๆ ที่มนุษย์ทุกคนจะต้องเข้าร่วม โดยที่จะต้องตั้งอยู่บนความปรารถนาและแนวความคิดแห่งการรับผิดชอบทางจริยธรรม ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุมองเห็นว่าอิสลามเท่านั้นที่มีพื้นฐานพร้อมในการที่จะตอบรับปรากฏการณ์ทางด้านความเจริญรุ่งเรืองที่รุดหน้าไปไกล อย่างไรก็ตามควรคำนึงด้วยว่า ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุ นั้นมิได้มีความแม่นยำเกี่ยวกับตะวันตก และไม่มี ความคุ้นเคยเกี่ยวกับวิทยาการหรือปรัชญาสมัยใหม่ แนวความคิดของท่านง่ายมาก นั่นคือ “ความทันสมัย นั้นขึ้นอยู่กับพื้นฐานของเหตุผล ดังนั้นอิสลามจะต้องไม่ขัดกับเหตุผลหรือเราอาจจะกล่าวได้อีกว่าอิสลาม นั้นเป็นความทันสมัย” (Badawi : 20-24)

มุหัมมัดอัब्ดุลฮุและแนวความคิดทางธรรมชาติ

ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุต้องการที่จะกล่าวเตือนว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นบนโลกนี้อยู่ภายใต้การควบคุมของอัลเลาะห์ ท่านมีจุดมุ่งหมายที่จะ

กล่าวเตือนให้นักวิทยาศาสตร์มุสลิมอยู่ในสภาพที่ตื่นตัวต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่เสมอ ในขณะที่เดียวกันก็พยายามที่จะให้ความกระจ่างเกี่ยวกับความรู้ในอิสลามซึ่งเกี่ยวกับศาสนาและวิทยาศาสตร์ ดังเช่นที่ท่านได้กล่าวว่า “เมื่อเราเห็นจันทร์ปรากฏ ขอให้มันได้เตือนให้เรารำลึกถึงพระเจ้าเถิด และขอให้เราอากลับคืนมาของแสงสว่าง” สิ่งนี้บอกให้เราทราบว่ปรากฏการณ์ต่าง ๆ บนพื้นโลกนี้เป็นไปตามแบบอย่างเดียวกันท่ามกลางการดูแลและพระประสงค์ของพระเจ้าตามที่กำหนดไว้ (Muhammad' Abduh, 1966 : 137) ปรากฏการณ์บนพื้นโลกที่เราเห็นอยู่นั้น อาจทำให้นักวิทยาศาสตร์ไม่เชื่อพระเจ้า และอาจจะยึดมั่นอยู่กับประสบการณ์แต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้น มนุษย์ในฐานะเป็นบ่าวของอัลเลาะห์จำเป็นต้องมีความรอบรู้ทั้งสองด้านคือทางโลกและทางธรรมควบคู่กัน ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์นั้นเป็นเครื่องหมายที่บอกถึงความสามารถของพระเจ้าผู้สร้าง การเกิดจันทร์ปรากฏานั้นไม่ใช่เนื่องจากการเกิดหรือการตายของมนุษย์คนหนึ่งคนใด

ท่านมุหัมมัดอัब्ดุลฮุยังกล่าวต่อไปอีกว่า เราไม่ควรที่จะนำเอาศาสนามาเป็นอุปสรรคขัดขวางที่ทำให้มนุษย์ไม่สามารถที่จะบรรลุถึงศักยภาพที่อัลเลาะห์ให้มา เราควรที่จะทำให้ความสัตย์จริงของวิชาความรู้เหล่านั้นได้ปรากฏ และควรที่จะนำเอาหลักการของศาสนาไปสนับสนุนการค้นคว้า และนำไปสู่ความเข้าใจในปรากฏการณ์ต่างๆ เหล่านั้น (Kemal A.Faruki, 1971 : 168-9)

ท่านได้เน้นว่า “อิสลามมิใช่ศาสนาที่มีความขัดแย้งในหลักการ แต่มีเหตุผลครบถ้วน ใน

ขณะเดียวกัน ‘วะหฺยู’ (โองการจากอัลเลาะห์) นั้นเป็นหลักที่แน่นอนที่สุด” ท่านมุหัมมัดอับดุลฮุสัยนได้กล่าวต่อไปอีกว่า “อัลเลาะห์ได้ทรงประทานคัมภีร์มาให้สองเล่ม เล่มหนึ่งถูกสร้างขึ้นคือธรรมนูญ และอีกเล่มหนึ่งถูกประทานลงมาที่รู้จักกันในนามอัล-กุรอาน โดยอัล-กุรอานนี้จะเป็นสิ่งที่ใช้สำรวจคัมภีร์แรกด้วยการใช้สติปัญญาที่อัลเลาะห์ได้มอบให้แก่เรา ผู้ใดปฏิบัติตามจะได้รับความเป็นศิริมงคล และผู้ใดออกห่างจะได้รับความพินาศ (Adams : 136; Faruki : 169) จากจุดนี้จะเห็นว่าท่านมุหัมมัดอับดุลฮุสัยนได้ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาค้นคว้าธรรมนูญนั้นจะต้องยึดมั่นบนหลักการศาสนา คัมภีร์ที่เรียกว่าธรรมนูญนั้น แท้จริงท่านได้ชี้ว่าเป็นประเภทที่ไม่เป็นตัวอักษร ซึ่งมนุษย์ควรที่จะได้ศึกษาวิเคราะห์ เพราะมันเป็นสิ่งที่พระเจ้าได้ประทานลงมาให้มนุษย์โดยตรง มันเป็นสัญลักษณ์ที่ทุกคนควรศึกษา รวมถึงตัวของมนุษย์เอง ความละเอียดอ่อนของธรรมนูญนั้นแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของพระเจ้า หนึ่งในหัวข้อสำคัญของการขีดเขียนของท่านมุหัมมัดอับดุลฮุสัยนในวิชาเตฮะซิดและวิชาอิลมุกลาม คือการนำเหตุผลมาให้สอดคล้องกับหลักวะหฺยูและจรรยาบรรณส่วนบุคคลเมื่อได้ทำการขยายความอย่างถูกต้องและเข้าใจได้อย่างแจ่มชัด ความขัดแย้งย่อมไม่เกิดขึ้น แม้ว่าจะมีบางคนยังเข้าใจผิด และยังมีข้อโต้แย้งกันก็ตาม (Malcolm H. Kerr, 1966 : 109; Muhammad ‘Abduh, *al-Islam wa al-Nasraniyyah*,: 76-7)

แนวความคิดของท่านมุหัมมัดอับดุลฮุสัยนในการนำทางศาสนาและทางโลกหรือทางจิตและวัตถุให้สอดคล้องกันนั้นบางครั้งดูเหมือนจะรับไม่ได้หากไม่

ตรึกตรองให้ละเอียด ท่านได้กล่าวว่า “ศาสนาอิสลามไม่ได้สร้างความยากลำบากมาสู่ร่างกายของมนุษย์ด้วยการทรมานตนเอง หรือการงดจากการหาความสุขจากสิ่งที่พระเจ้าได้ประทานลงมา มนุษย์นั้นควรให้ความสำคัญต่อสุขภาพทางร่างกายก่อนสิ่งอื่นใด” (Kerr : 117) ท่านได้กล่าวอีกว่า อิสลามห้ามปฏิบัติเรื่องศาสนาอย่างหลับลับตา มนุษย์จำเป็นต้องสนใจโลกหน้าแต่ไม่ควรลืมโลกนี้ (Kerr : 18; ‘Abduh, *al-Islam wa al-Nasraniyyah* : 79) ท่านซาบซิงและเห็นด้วยกับแนวความคิดของท่านอิหม่ามอัลฆอซาลีซึ่งถือเป็นปรมาจารย์แห่งแนวความคิดด้านพลังจิตที่กล่าวว่า “การปฏิบัติศาสนาจะสมบูรณ์ได้ดีก็ต่อเมื่อการปฏิบัติในกิจการทางโลกนั้นสมบูรณ์ด้วยกิจการทางโลกนั้นหมายถึงอะไร? กิจการทางโลกนั้นมีทั้งการใช้ชีวิตอย่างง่าย ๆรวมทั้งการใช้ชีวิตอย่างสนุกสนาน อีกทั้งรวมถึงสิ่งจำเป็นพื้นฐาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ต้องการก่อนที่จะจะจบชีวิตลง หนึ่งในสิ่งเหล่านี้ขัดต่อหลักศาสนา แต่อีกสิ่งหนึ่งมีความสำคัญต่อศาสนาอย่างมาก ดังนั้นจึงจะถือว่าเขาได้กระทำผิดหากเขาไม่สามารถแบ่งแยกระหว่างความหมายที่คลุมเครือกับความหมายที่ชัดเจน เมื่อเรากล่าวถึงการปฏิบัติศาสนกิจที่ถูกต้องเราหมายถึงความรู้และการสำรวมตนที่ได้จากการมีร่างกายที่สมบูรณ์ รักษาคุณภาพชีวิต มีสิ่งจำเป็นพื้นฐาน เช่น เครื่องนุ่งห่ม มีที่พักพิง มีอาหารและความปลอดภัย เราไม่สามารถสร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นมาได้หากขาดสิ่งจำเป็นเหล่านี้” (Kerr : 118)

ทั้งมุหัมมัดอับดุลฮุสัยนและอัลฆอซาลีได้สร้างความเข้าใจในคำสอนของอิสลามที่เกี่ยวกับทางโลก

และทางธรรมไว้อย่างชัดเจน และสอดคล้องกัน อาจแตกต่างกันในวิธีการเสนอแนวความคิดเท่านั้น เพราะมุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายเกี่ยวกับความสุขทางด้านร่างกายว่ามีความสำคัญในตัวของมันเองและยังมีความสำคัญต่อการแสดงออกด้วยการสักการะภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าของอีกด้วย โดยท่านได้บอกว่า ศาสนาจะไม่ใช่สิ่งขัดขวางต่อความอุดมสมบูรณ์ทางโลก ในขณะที่ท่านอิมามอัลฆอซาลีกล่าวว่า ความอุดมสมบูรณ์ทางโลกจะไม่ขัดขวางต่อศาสนา และยิ่งกว่านั้นยังเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องมีความอุดมสมบูรณ์ในทางโลกเพราะจะเป็นสิ่งที่นำไปสู่จุดหมายปลายทางซึ่งได้แก่ “การศรัทธา”

มุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายเกี่ยวกับแนวคิดในการปรับปรุงสังคม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเกี่ยวกับแนวความคิดของท่านมุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายที่จะปรับปรุงด้านการเรียนการสอนอิสลาม โดยท่านเห็นว่าการเจริญเติบโตของสังคมนั้นจะต้องมีการปรับปรุงในเรื่องของการศึกษาแนวความคิดของท่านแบ่งออกได้เป็นสามช่วงคือ ช่วงแรกเป็นช่วงก่อนที่จะถูกเนรเทศจนถึงปี ค.ศ. 1882 ช่วงที่สอง เป็นช่วงระหว่างถูกเนรเทศ ช่วงที่สาม เป็นช่วงที่เดินทางกลับสู่บ้านเกิดเมืองนอนจนกระทั่งเสียชีวิต โดยพื้นฐานแล้วท่านไม่เคยมีแนวความคิดในเชิง secularism หรือการแสวงหาความสุขของมนุษย์ในโลกนี้ โดยไม่ปฏิบัติตามหลักการของศาสนา และไม่เชื่อในวันปรโลก (วันแห่งการตอบแทน) แต่ท่านได้มองเห็นว่า “วิทยาศาสตร์นั้นเป็นส่วนหนึ่งของคำสอนของอิสลาม” ท่านเห็นว่าอิมามอัลฆอซาลี และคน

อื่น ๆ ถือว่าตรรกวิทยาและวิชาการสาขาอื่น ๆ นั้นมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเรียนรู้และนำมาใช้ได้ตอบเพื่อปกป้องอิสลามได้ ท่านมุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายว่า “ไม่มีศาสนาที่ปราศจากรัฐ ไม่มีรัฐที่ปราศจากอำนาจ ไม่มีอำนาจที่ปราศจากความเข้มแข็ง และไม่มีความเข้มแข็งที่ปราศจากทรัพย์สินสมบัติ” (Badawi : 28)

บางคนอาจจะเข้าใจผิดว่าท่านมุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายปฏิกิริยาที่ต่อต้านวิชาการที่มาจากตะวันตกและเทคโนโลยีต่าง ๆ เพราะท่านไม่ชอบบทบาทของโรงเรียนมิชชันนารีเลย แต่อย่างไรก็ตามการปฏิรูปของท่านก็คือการนำเอาวิทยาศาสตร์แผนใหม่เข้าสู่วิถีชีวิตของมุสลิมแม้ว่าท่านคัดค้านอย่างหัวชนฝาไม่เห็นด้วยกับการที่จะตามโลกตะวันตกอย่างไม่ลืมหูลืมตา ท่านตั้งใจที่จะให้การศึกษาแก่มุสลิมเพื่อที่จะนำชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีงามมาสู่พวกเขา และยกฐานะของพวกเขาไปสู่สภาพที่ผู้คนสามารถไผ่หาความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้าเท่าที่จะทำได้ (Badawi : 30; 'Abduh, 1928 : 119) ด้วยเหตุนี้ท่านมุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายต้องการเห็นโรงเรียนที่สามารถผลิตนักเรียนที่มีความพร้อมทั้งทางด้านสติปัญญาและจิตใจ ที่สามารถจะแยกแยะระหว่างความดีและความชั่ว ท่านยังพูดว่า “การให้การศึกษาด้านจิตวิญญาณนั้นคือการสร้างคุณภาพและจริยธรรมอันดีงามให้เกิดขึ้นกับจิตใจ และฝึกอบรมให้อยู่ในแนวทางอันประเสริฐ ห่างไกลจากสิ่งไม่พึงประสงค์ ดังนั้นมนุษย์จะต้องใช้ชีวิตให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของสังคมมนุษย์และปฏิบัติตามด้วย” มุหัมมัดอับดุลฮุได้อธิบายไม่เชื่อว่ามนุษย์ที่มีความพร้อมทางด้านเทคโนโลยีและวิชาการอื่น ๆ แต่อย่างใดเลย โดยไม่มีความพร้อมทางด้านจิตใจจะมีความสุขอันยาว

นานได้ เขากล่าวว่ามนุษย์ต้องการวิชาการด้านการดำรงชีวิตที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณโดยตรง

เขากล่าวย้ำว่าศาสตร์ที่ฟื้นฟูจิตวิญญาณคือศาสตร์แห่งการอบรมจิตใจ วิชาการอันนี้จะปรากฏอยู่ในศาสนาเท่านั้นดังนั้นสิ่งที่เราขาดคือวิชาความรู้ อย่างแท้จริงในธรรมศาสนา และสิ่งที่เราต้องการคือ การทำความเข้าใจในหลักการศาสนาที่แท้จริง (Badawi : 32) ถึงตอนนี้คงจะพอมองออกแล้วว่า จุดมุ่งหมายของการสอนอิสลามนั้นคือความต้องการที่จะยกระดับกิจกรรมของมนุษย์ทั้งด้านจิตวิญญาณและทางสติปัญญาให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งความเจริญรุ่งเรืองนี้แหละคือสิ่งที่อิสลามต้องการ มุหัมมัด-อับดุลฮุกกล่าวว่าเมื่อมองดูมุสลิมปัจจุบันเราพบว่ามุสลิมส่วนใหญ่ยังขาดความเข้าใจอิสลามอย่างแท้จริง สำหรับมุหัมมัดอับดุลฮุกนั้นอิสลามจะสอดคล้องกับความต้องการของมนุษย์ทั้งทางด้านจิตวิญญาณและทางสรีระทุกส่วน และพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ('Abduh, 1928 : 123-4)

เพื่อที่จะเป็นการยืนยันในเรื่องนี้มุหัมมัด-อับดุลฮุกได้อ้างอัล-หะดีษที่ว่า "ไม่ถือเป็นการดีหากเขาละทิ้งกิจการทางโลกนี้ แต่ผู้ที่ดีเลิศก็คือผู้ที่ยึดถือทั้งกิจการของโลกนี้และโลกหน้าด้วย และท่านยังอ้างข้อความจากอัล-กุรอานที่ว่า "สุเจ้าอย่าลืมนส่วนของเจ้าในโลกนี้" ('Abduh : 124) สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าท่านเห็นว่ามนุษย์แต่ละคนจะต้องให้ความสนใจต่อโลกนี้ เพราะโลกนี้มีความสำคัญสำหรับโลกหน้า และจะต้องเข้าใจด้วยว่าโลกนี้คือสะพานที่จะนำไปสู่โลกหน้า และท่านยังยืนยันอีกว่ามีหลักฐานทางศาสนาอีกมากมายที่ได้กล่าวไว้ว่าไม่มีการแยกระหว่างโลกแห่ง

วิญญาณ และโลกแห่งวัตถุ โดยสรุปแล้วก็จะเห็นว่า ท่านมุหัมมัดอับดุลฮุกไม่เห็นด้วยกับการที่มุสลิมจะแบ่งแยกตัวเองออกเป็นกลุ่มศาสนากับกลุ่มทางโลก ('Abduh, 1928 : 127)

ในทัศนะของมุหัมมัดอับดุลฮุกนั้นเห็นว่าการรักษาโรคชานแทนสำหรับมุสลิมก็คือการที่พวกเขาจะต้องทำความเข้าใจให้ลึกซึ้งต่อความหมายของอิสลาม และจะต้องเข้าใจด้วยว่าจุดประสงค์ประการแรกของศาสนาก็คือ เพื่อยกสถานภาพของมนุษย์ทั้งทางด้านสติปัญญาและทางด้านจิตวิญญาณพร้อม ๆ กันไปและท่านยังเห็นว่า "อิบาดะห์" ในอิสลามนั้นมีได้หมายถึงเพียงการก้มหน้าจรดพื้นดินเพื่อแสดงการสักการะภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้านั้น แต่ "อิบาดะห์" นั้นรวมถึงการที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติความดีทั้งต่อตนเองและสังคม ('Abduh, 1928 : 133) และท่านเชื่อว่าไม่มีการขัดแย้งกันระหว่างวิทยาศาสตร์และศาสนา (Jamal Mohammad Ahmed, 1960 : 41)

ในคำสอนอันหลากหลายของมุหัมมัด-อับดุลฮุกนั้น ท่านได้เห็นมากปฏิบัติ โดยท่านถือว่าการปฏิบัตินั้นมีคุณค่าที่สุด แนวทางศาสนานั้นสนับสนุนให้คนทำงานและดำเนินชีวิตที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรม แนวคิดที่มีคุณค่านั้นจะต้องได้รับการปฏิบัติ และเป็นแนวคิดที่ผลักดันให้พวกเขานำเอาบัญญัติมาใช้ในการปรับปรุงตนเอง (Ahmed, : 43) ในชีวิตส่วนตัวของท่านนั้นได้เอาหลักการของศาสนามาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของท่านอย่างจริงจัง และท่านเห็นว่าศาสนานั้นเป็นพันธนาการแห่งสังคม บรรดาลูกศิษย์ของท่านจึงได้เข้ามามีบทบาทต่อสังคมยิ่งกว่าบรรดาผู้ที่ยึดเอาทางโลกเป็นที่ตั้ง หรือยิ่งกว่าบรรดานักวิชาการศาสนา

หัวนุรกีษนิยมนที่ไม่ยอมดูความเจริญก้าวหน้าของวิชาการอื่น ๆ เลย และพวกเขาเหล่านั้นได้นำหลักการทางวิทยาศาสตร์ไปใช้ร่วมกับหลักการทางศาสนาอย่างจริงจัง

สรุป

จากการศึกษาถึงแนวความคิดของมุฮัมมัดอัब्ดุลฮุที่เกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษา จะเห็นว่าท่านได้พยายามที่จะปฏิรูปสังคมโดยการสร้างความตื่นตัวให้แก่พวกเขาโดยเริ่มจากการสร้างแนวคิดที่จะปรับปรุงตนเองและสร้างจิตสำนึกความรับผิดชอบในตนเอง หลังจากนั้นท่านได้นำเอาประชาชนออกจากความมืดสู่แสงสว่าง ท่านได้มองเห็นความตกต่ำและล้าหลังของประชาชน ท่านเห็นว่าไม่ควรที่จะไปตำหนิศาสนาอิสลามที่พวกเขานับถืออยู่ แต่ควรที่จะตำหนิตัวผู้นับถือเองเพราะในอิสลามนั้นมีความรู้เกี่ยวกับชีวิตทุกแง่มุม การขาดความรู้และความเข้าใจใน

อิสลามอย่างถูกต้องต่างหากที่ทำให้สังคมล่มจมและประชาชนตกต่ำ อิสลามนั้นครอบคลุมทั้งทางโลกและทางธรรม ท่านได้กล่าวว่าคนที่สมบูรณ์นั้นคือคนที่มีความรู้ทั้งสองอย่างพร้อมกัน การศึกษาเรื่องความเร่งรีบของธรรมชาติที่สอดแทรกอยู่ในคัมภีร์ตลอดจนสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้นั้นมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ทุกคน การปฏิบัตินั้นจะต้องดำเนินการโดยผ่านการศึกษาและความหมายของการศึกษานั้นครอบคลุมไปถึงวิชาความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และศาสนา ท่านต้องการเห็นประชาชนมีความพร้อมด้วยวิชาความรู้ และสามารถที่จะสร้างตนเองและสังคมได้ ท่านคิดว่าการปฏิรูปนั้นจะต้องมีศาสนาและจริยธรรม โดยสรุปแล้วความคิดของท่านมุฮัมมัดอัब्ดุลฮุนี้เป็นความคิดสายกลางและยึดถือหลักประนีประนอม ท่านได้รับการยกย่องว่าเป็นนักปฏิรูปการศึกษาผู้ยิ่งใหญ่ในสังคมมุสลิมท่านหนึ่ง และแนวความคิดของท่านนั้นได้นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงของสังคมอย่างใหญ่หลวง

บรรณานุกรม

- Adams; Charles C. 1933. *Islam and Modernism in Egypt*. New York : Ressull & Russell.
- Abd al-Rahim, 'Abd al-Ghaffar. 1980. *al-Imam Muhammad' Abduh wa Manhajah fi Tafsir*. Cairo : Dar al-Ansar.
- 'Abduh, Muhammad. 1928. *al-Islam wa al-Radd 'ala Munqidih*. Cairo : al-Matba' at al-Rahmaniyyah.
- . n.d. *al-Islam wa al-Nasraniyyah. s.l. : s.n.*
- . 1928. *al-Islam wa al-radd 'ala Muntaqidih*. Cairo : al-Matba'ah al-Rahmaniyah.
- . 1964. *Al-Islam Din al-'Ilm wa al-Madaniyah*. Edited by Tahir al-Tinahi. Cairo : al-Majlis al-'Ala lil Shu'un al-Islamiyyah.
- . 1966. *The Theology of Unity*. translated by Ishaq Musa'ad and Kenneth Cragg. London : George Allen & Unwin.
- Ahmad, 'Abd al-'Ati Muhammad. 1978. *al-Fikr al-Siyasiy*. Cairo : al-Hai'ah al-Misriyat al-'Ammah lil Kuttab.
- Ahmed, Jamal Mohammed. 1960. *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*. London : Oxford University Press.
- Amin, Uthman. 1975. *Ra'y al-Fikr al-Misriy*. Cairo: Matba'at al-Anglo al-Misriyah.
- . *al-Urwah al-Wuthqa*. Beirut : Matba'at-Tawfiq, 1327 A.H.
- Badawi, Zaki. 1967. *The Reformers of Egypt-A Critique of al-Afghani, 'Abduh and Ridha*. United Kingdom : The Open Press.
- Faruki, Kemal A., 1971. *The Evolution of Islamic constitutional : Theory and Practice from*. Karachi : National Publishing House.
- Kerr, Malcolm H. 1966. *Islamic Reform : The Political and Legal Theories of Muhammad 'Abduh and Rashid Rida*. Berkeley: University of California Press.
- Mansfield, Peter. 1976. *The Arabs*. London : Penguin Books.
- Rida, Muhammad Rashid. 1931. *Tarih al-Ustadh al-Iman al-Shaikh Muhammad 'Abduh*. Cairo : Matba'at al-Manar.
- Shahatah. 1960. *'Abd Allah Mahmud. Manhaj al-Imam Muhammad 'Abduh fi Tafsir I-Qur'an al-Karim*. Cairo : Dar wa Matba'al-Sha'b.